

UOT 159.9

Şəfq İsmayıl qızı Şahməmmədova

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti,

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0003-6879-5639>

E-mail: shafaqss@mail.ru, sh.shahmammadova@adu.edu.az

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(5\).159-163](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(5).159-163)

MÜASİR CƏMİYYƏTİN TRANSFORMASIYASI KONTEKSTİNDƏ AİLƏDƏ ROL MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Shafaq Ismayil Shahmammadova

associate professor of Azerbaijan University of Languages,

doctor of philosophy in psychology

ANALYSIS OF ROLE RELATIONSHIPS IN THE FAMILY IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

Шафаг Исмаил гызы Шахмаммадова

доцент Азербайджанского Университета Языков,

доктор философии по психологии

АНАЛИЗ РОЛЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Xülasə. Məqalə müasir cəmiyyətin transformasiyası kontekstində ailədə rol münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Ailədə rol münasibətləri mənşəyinə, quruluşuna və mənasına görə müxtəlifdir. Ailə münasibətlərinin ahəngdar qurulması yolunda edilən səhvlərin konkret göstəriciləri kimi münasibətlər fərdin psixoloji təminatı və müdafiəsi, ailənin elmi təşkili məsələlərini aktuallaşdırır. Bu fenomenin inkişafının nəzarətsizliyi ailənin dağılmasına və nəticədə boşanmalara səbəb olur. Rol münaqişələrin qarşısının alınması və aradan qaldırılması məsələləri bütün nəsillər və cəmiyyətlər üçün aktual olub və aktual olaraq qalır. Bu çoxşaxəli fenomenin mahiyyətini müəyyən etmək üçün biz ailədə rol münaqişələri və ümumilikdə sosial psixologiyanın əlaqəli problemləri haqqında müasir fikirləri müzakirə etməyə imkan verən rol yanaşmasından istifadə etdik.

Açar sözlər: *ailə, rol münasibətləri, cəmiyyət, şəxsiyyət, boşanma, sosial-demografik, nikah*

Abstract. The article is devoted to the study of role relationships in the family in the context of the transformation of modern society. Role relationships in the family are diverse in their origin, structure and meaning. Relationships, as specific indicators of mistakes made on the way to the harmonious establishment of family relationships, make the issues of psychological support and protection of the individual, scientific organization of the family relevant. Uncontrolled development of this phenomenon leads to the collapse of the family and, as a result, divorces. The issues of preventing and eliminating role conflicts have been and remain relevant for all generations and societies. To determine the essence of this multifaceted phenomenon, we used the role approach, which allows us to discuss modern ideas about role conflicts in the family and related problems of social psychology in general.

Keywords: *family, role relationships, society, identity, divorce, socio-demographics, marriage*

Аннотация. Статья посвящена исследованию ролевых отношений в семье в контексте трансформации современного общества. Ролевые отношения в семье многообразны по своему происхождению, структуре и значению. Отношения, как специфические индикаторы ошибок, допущенных на пути к гармоничному становлению семейных отношений, делают актуальными вопросы психологической поддержки и защиты личности, научной организации семьи. Неконтролируемое развитие

этого феномена приводит к распаду семьи и, как следствие, разводам. Вопросы профилактики и устранения ролевых конфликтов были и остаются актуальными для всех поколений и обществ. Для определения сущности этого многогранного явления нами использован ролевой подход, позволяющий обсуждать современные представления о ролевых конфликтах в семье и связанные с ними проблемы социальной психологии

Ключевые слова: семья, ролевые отношения, общество, идентичность, развод, социально-демографические показатели, брак

Ailə rolunun icrası bir sıra şərtlərdən, ilk növbədə tərəflər arasında rol obrazının düzgün formalaşmasından asılıdır (1, s. 25). Ailə ən qədim sosial institutlardan biridir. Ailə dindən, dövlətdən, ordudan, təhsil sistemindən çox əvvəl yaranıb. Ailə institutu fərdin sosiallaşmasında əsas, fundamental hesab olunur. Məhz ailədə insan sosial rolları öyrənir, biliklərin əsaslarını, davranış bacarıqlarına yiyələnir. Ailə münasibətlərinin hazırkı vəziyyətini və həyat yoldaşlarının rollarını daha dərinlən təhlil etmək üçün psixoloqların ailə institutu ilə bağlı araşdırmalarını öyrənmək, ailə formalarını nəzərdən keçirmək, bütün ailə üzvlərinin sosial rollarının bölüşdürülməsindəki dəyişiklikləri təhlil etmək lazımdır.

Ailə rolu insanın cəmiyyətdəki sosial rollarının əsasını təşkil edir. Ailə rolları fərdin ailə qrupundakı yeri və funksiyaları ilə müəyyən edilir və ilk növbədə nikah (arvad, ər), valideyn (ana, ata) və uşaq (oğul, qız, qardaş, bacı, böyük, kiçik) bölünür. Rol anlayışı ilk dəfə sosial psixologiya elminə C.Mid tərəfindən daxil edilmişdir. Əvvəlcə metafora kimi istifadə edilən bu anlayış sonradan kifayət qədər aydın şəkildə təhlil edilməyə başladı. Rolun çoxsaylı tərəfləri ailə rolları üçün də xarakterik olan bir sıra ümumi məqamları özündə əks etdirir. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

1) sosial olaraq davranış və münasibət nümunəsi kimi rol;

2) müəyyən bir situasiyanın mənimsənilməsinə yönəlmiş davranış strategiyası kimi rol;

3) müəyyən bir mövqe tutan şəxsə münasibətdə gözləntilər (anlayışlar, inanclar, tələblər) sistemi kimi rol;

4) hərəkət kimi rol.

Ailə rolunun uğurla yerinə yetirilməsi aşağıdakılardan asılıdır:

a) ifadənin rol ideyalarının düzgünlüyündən (düzgün rol obrazının formalaşmasından);

b) insanın ailənin rol strukturunda öz yerini və başqalarının yerini dəqiq müəyyənləşdirməsi;

c) ailə rolunun situasiya tələblərinə həssaslıq;

d) rolun ifadənin şəxsiyyətinə uyğunluq dərəcəsi (bununla əlaqədar olaraq, assimilyasiya, rolun daxili qəbulu imkanlarından danışırıq);

e) rol davranışının çevikliyi (vəziyyətin tələb etdiyi kimi, bir roldan asanlıqla çıxmaq və dərhal yenisinə daxil olmaq bacarığı) (7, s. 45).

Qeyd edək ki, sosial qarşılıqlı əlaqələrin təhlilində sosial rol anlayışı əsas yer tutur. Ailədə sosial rolların bölüşdürülməsi sosial dəyişikliyin əsas amilidir və müasir ailədə baş verən münaqişələr və ailənin funksiyaları məsələsini öyrənməyə imkan verir. Ailə rollarının bölüşdürülməsi birbaşa kişi və qadınların sosial rollarının bölünməsindən irəli gəlir. Kişi ailənin maddi təminatına, qadın isə uşaqların tərbiyəsinə və ev təsərrüfatına cavabdehdir. Əksər xarici tədqiqatçılar məsələyə bu mövqedən yanaşırlar.

İstər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçılar göstərir ki, ailədə rol davranışı və rol münasibətləri qaydaları ailə həyatı prosesində, ailə üzvlərinin şəxsiyyətlərarası münasibətləri və ünsiyyəti ilə sıx əlaqədə qurulur. Görkəmli tədqiqatçı Y.E.Aleshina tərəfindən ailədəki əsas rolların təsnifatı aşağıdakı şəkildə təsnif edilmişdir.

- Ailənin maddi təminatına cavabdehdir.
- Sahib – sahibə.
- Körpəyə qulluq edən şəxsin rolu.
- Tərbiyəçinin rolu.
- Cinsi partnyorun rolu.
- Əyləncə təşkilatçısının rolu.
- Ailə subkulturunun təşkilatçısı.
- Ailə əlaqələrinin saxlanmasına cavabdeh olan şəxsin rolu.
- “Psixoterapevt”in rolu.

Ailə üzvlərinin psixoloji rollarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bir rol yalnız digər rollarla qarşılıqlı əlaqədə mövcud ola bilər. Məsələn, ata və ya ana rolunu yerinə yetirmək üçün kiminsə oğul və ya qız rolunu yerinə yetirməsi lazımdır. Ailə rolları ardıcılığa yaxın və bir çox psixoloji ehtiyacları ödəyəcək bir

sistem yaratmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ailə rollarının belə mürəkkəb sistemi ardıcıl ola bilməz. Ailə rollarının uyğunsuzluğunun nə dərəcədə dağıdıcı olduğunu və ailənin özünün bunu nə dərəcədə tənzimlədiyini müəyyən etmək vacibdir. Burada ən əhəmiyyətli məqam, ailə üzvünün onun rolu ilə bağlı fikirlərinin başqalarının bu barədə fikirləri ilə nə qədər üst-üstə düşməsidir (4, s. 78).

Ailədə rol münasibətlərinin transformasiyası nikah-ailə münasibətlərinin müasir dövrdə yenidən qurulmasının ən mühüm aspektidir. Hazırda nikah-ailə münasibətlərini, o cümlədən rol münasibətlərini tənzimləyən normaların qeyri-müəyyənliyi müasir ailə üçün bir sıra sosial-psixoloji problemlər yaradır. Bunlardan ən mühümləri hər bir ailənin rol qarşılıqlı əlaqə metodunu "seçməsi" və ailə üzvlərinin ailədə rol davranışının müxtəlif aspektlərinə münasibətinin formalaşdırılması problemləridir (3, s. 23).

Beləliklə, ailənin rol strukturunun yaranması prosesi onun sosial-psixoloji birlik kimi formalaşmasının, həyat yoldaşlarının bir-birinə uyğunlaşmasının və ailə həyatı tərzinin inkişafının əsas aspektlərindən biridir. Rol davranışının müxtəlif norma və modellərinin mövcudluğu şəraitində bu proses həyat yoldaşlarının şəxsiyyətlərarası münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə həyat yoldaşlarının şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin keyfiyyəti ilk növbədə həyat yoldaşlarının onları necə qəbul etmələri, onları nə qədər firavan və uğurlu hesab etmələri ilə müəyyən edilir.

Müasir ailənin strukturu daim dəyişir: ailənin ölçüsü və ondakı uşaqların sayı azalır və bütövlükdə müxtəlif ailə üzvlərinin rolları daha az fərqlənir. Nəticədə tez-tez ailə funksiyalarının müxtəlif pozuntuları baş verir, problemlər, mübahisələr, nikah münasibətləri yaranır ki, onların həlli üçün nikah və ailə məsləhətçilərinin, psixoloqların və psixoterapevtlərin köməyi tələb olunur. Çox şey ər-arvadın şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin istəyi və mədəniyyətindən, onların yanlış baxışlarına yenidən baxmaq bacarığından, təkcə bir-biri ilə deyil, həm də digər ailə üzvləri ilə psixoloji cəhətdən firavan, sağlam münasibətlər saxlamaq istəyindən asılıdır. Bir tərəfdaşla birgə inkişafa şüurlu münasibətin olması, münasibətlərdəki dəyişikliklərin vaxtında aşkarlanması həyat yoldaşlarına davranışlarını tənzimləməyə və bu-

nunla da ailələrini qorumağa imkan verir. Hər bir ailə üzvü digər ifaçılarla qarşılıqlı əlaqədə bir sıra rollar oynayır. Rolların belə bir "çoxluğu" şəraitində insanın öz rolları ilə qrupun digər üzvlərinin rolları arasında fikir ayrılıqları və münaqişələr qaçılmaz olaraq yaranır. Məhz buna görə də sosioloqlar və sosial psixoloqlar təkcə rol konfliktlərinə diqqət yetirməmiş, həm də onların əsas növlərini müəyyənləşdirmiş və təsvir etmişlər. Bununla belə, biz hesab edirik ki, ailədaxili münasibətlərdə yaranan münaqişələr hələ də rol nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən öyrənilməlidir.

İnsan hansısa rolu üzərinə götürəndə bu, özlüyündə o deməkdir ki, o, müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməlidir və məlum olduğu kimi, onun rol davranışı ilə bağlı müxtəlif gözləntilər (tələblər, tələblər – latınca *expectatio* – gözləmə) təqdim olunur. Bu cür gözləntilər rolu yerinə yetirən şəxs, eləcə də digər referent şəxslər və sosial qruplar tərəfindən təqdim olunur. Bu gözləntilər arasında ziddiyyətlər varsa, bu vəziyyətdə yalnız bir rolu yerinə yetirən şəxs daxili konfliktlə qarşılaşa bilər, buna roldaxili münaqişə deyilir. Bu, insanın normal həyatını davam etdirməsi üçün bu və ya digər şəkildə həll etməli olduğu ciddi psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Əgər insana eyni rolun icrası ilə bağlı ziddiyyətli tələblər və gözləntilər irəli sürülürsə, o zaman insan bu xoşagəlməz vəziyyətdən çıxmaq üçün necə hərəkət edəcəyinə qərar verməlidir. Bütün bir sıra referent qrupları fərdə və onun rolunun icrasına zidd, uyğun olmayan tələblər irəli sürə bilər və nəticədə, fərd məqbul gözləntilərin ümumi toplusunu necə formalaşdırmaq problemi ilə üzləşə bilər və müvafiq rolu yerinə yetirməklə kəskin münaqişələrdən qaça bilər.

Rollararası münaqişələr müxtəlif rolların tələblərinin uyğunsuzluğu (rollararası münaqişə) nəticəsində yaranır. Məsələn, A şəxsə münasibətdə valideynlər bir tələb, dostlar isə başqa bir tələb irəli sürürsə, o zaman A insanı konflikt vəziyyətində olur. Rollararası münaqişə o zaman yarana bilər: a) eyni şəxs eyni vaxtda iki rol oynadıqda (məsələn, B şəxsin oğlu və onun şagirdi rolu); b) davranış formaları baxımından bu rollara müxtəlif gözləntilər (tələblər, göstərişlər) qoyulduqda. Əgər iki müxtəlif rolu eyni şəxs yerinə yetirə bilmirsə (məsələn, eyni vaxtda kişi və qadın rolu), onda səbəb davranış formalarına

görə onlara müxtəlif tələblərin qoyulmasıdır. Uyğun rollarda tələblər eyni şəxsə qoyula bilər və ziddiyyətli olmamalıdır. Bir sıra psixoloqlar bu cür münaqişələrin baş verməsinin çox vaxt səbəbi kimi tərəflərin oynadıqları rolun məzmununu başa düşmələrini göstərir. Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, ailələrdə rol münaqişəsi ən çox aşağıdakı şəkildə özünü göstərir.

1) Bir və ya bir neçə ailə üzvündə onların düzgün formalaşmaması ilə əlaqəli rol obrazlarının münaqişəsi. Bu vəziyyətdə, məsələn, həyat yoldaşlarının ailə daxilində hüquq və vəzifələrinin nə olduğu barədə fikirləri reallığı özündə əks etdirmir. Onların rol davranış modelləri, xüsusən də özlərinin və digər ailə üzvlərinin yerlərinin modelləri ilə üst-üstə düşür.

2) Rollararası münaqişə, burada ziddiyyət müxtəlif rollardan irəli gələn rol gözləntilərinin mürəkkəbliyindədir. Bu cür çətinliklər, xüsusən də ikinci nəslin həyat yoldaşlarının həm uşaq, həm də valideyn olduğu və müvafiq olaraq əks rolları birləşdirməli olduğu çoxnəsilli ailələrdə müşahidə olunur.

3) Bir rolun ziddiyyətli tələbləri ehtiva etdiyi roldaxili münaqişə. Müasir bir ailədə bu cür problemlər ən çox qadın roluna xasdır. Bu, arvadın rolunun ailədə ənənəvi qadın rolunun elementlərinin (evdar qadın, uşaqların böyüdülməsi və baxılmasında əsas məsuliyyət daşıyan ailə üzvü) müasir rolla birləşməsinə əhatə etdiyi hallara aiddir ki, bu da ailənin maddi resurslarla təmin edilməsində ər-arvadın bərabər iştirakını nəzərdə tutur və s. Rol münaqişəsi üçün ilkin şərtlər arasında xüsusi yer rolu mənimsəməkdə çətinliklər tutur. Adətən bu həyat yoldaşlarının kifayət qədər mənəvi və emosional yetkinlik, nikah və xüsusilə valideyn rollarını yerinə yetirməyə hazır olmaması kimi şəxsi xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Bütün

bunlar isə bir daha onu göstərir ki, müasir dövrdə ailələrin möhkəm təməl üzərində qurulmasında ailə üzvlərinin oynadıqları rolları başa düşmələri və rolun verdiyi tələblərə uyğun özlərini aparmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə ailə probleminin tədqiqinin aktuallığı onunla izah olunur ki, nikahların sayı və doğum səviyyəsi azalır, uşaq ölümü, boşanma halları artır. Sosial-demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi ailə problemini sosial psixoloji müstəvidə öyrənilməsinə zəruri edir. Qeyd edək ki, ailənin təşəkkülü bir-birindən fərqli olan və bir olmağa can atan kişi və qadının birləşməsi ilə başlayır. Evlilikdəki harmoniya ər-arvad arasındakı münasibətdən asılıdır. Bu, bir-birlərini başa düşməyə, fərdi mövqelərində ümumi dil tapmağa və partnyoru ilə ünsiyyət qurmağı öyrənməyə çalışdıqda daha da pozitiv istiqamətə yönəlir. Ər-arvad arasında, daha sonra isə valideynlər və uşaqlar arasında dialoqu təşviq edən hökmranlıq-tabelik deyil, bərabərhüquqlu tərəfdaşların münasibətləridir. Bu ailənin daha da inkişaf etməsinə, oradakı münasibətlərin daha da harmonik olmasına, ailədəki rol münasibətlərinə təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Ailənin sosial mexanizm kimi unikallığı ondadır ki, demək olar ki, bütün sosial funksiyalar qarşılıqlı dəstək, qayğı, dürüstlük və səmimiyyət mühitində həyata keçirilə bilər. Ailə daxilində belə bir mühit mövcud olmadıqda, formal olaraq davam edə bilər, amma əslində mövcudluğu sona çatır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir dövrdə ailə dəyərlərinin uyğunlaşmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların gündəlik həyatda vaxtında müəyyən edilməsi ailə həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində cütlüklərə ünvanlı psixoloji dəstək göstərməyə imkan verəcəkdir. Bu məqalənin praktik əhəmiyyəti eyni zamanda ailələrlə işləyən psixoloqların ailə dəyərləri və rol münasibətlərinin uyğunluğunu artırmağa yönəlmiş treninqlərin təşkilinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Алешина, Ю.Е. Ролевой конфликт работающих женщин / Ю.Е. Алешина, Е.В. Лекторская. // Вопросы психологии. –1989. №5, –с.80-88.
2. Андреева, Т.В. Психология современной семьи : монография / Т.В. Андреева. –СПб.: Речь, –2006. – 436 с.
3. Антонов, А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.И. Медков. –М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братя Карич"), –1996. – 304 с.

4. Балабанова, Е.С. Социально-экономическая зависимость женщин // Экономическая социология. –2003. Том 4. №3, –с.106-119.
5. Гурко, Т.А. Трансформация брачно-семейных отношений // Россия: трансформирующееся общество / Под редакцией В.А. Ядова. – М.: Издательство Канон-пресс-Ц, –2001. Раздел 2.–с.272-283.
https://www.fnisc.ru/index.php?page_id=1198&id=572
6. Зритнева, Е.И. Социология семьи: учебное пособие / Е.И. Зритнева. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, –2006. –150 с.
7. Клецина, И.С. Гендерный подход в психологических исследованиях современных семейных отношений // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. –2011. Т.5. Психология. №4, –с.107-119.
8. Ковалев, С.В. Психология современной семьи / С.В. Ковалев. –М.: Просвещение, – 1998, –208 с.
9. Мерлин, В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности / В.С. Мерлин. – Пермь: Пермское, –1970. – 295 с.
10. Семья: психология, педагогика, социальная работа / под ред. А.А. Реана. –М.: АСТ, – 2010. – 576 с.
11. Beck, U. Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences / U.Beck, & E.Beck-Gernsheim. – London: SAGE Publications, – 2002. – 222 p.
12. Coltrane, S. Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work // Journal of Marriage and the Family, – Vol.62. National Council on Family Relations, – 2000. №4, – p.1208-1233.
<http://www.jstor.org/stable/1566732>
13. Esping-Andersen, G. The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles / G.Esping-Andersen. – Cambridge: Polity Press, – 2009. – 214 p.
14. Giddens, A. The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies / A.Giddens. – London: Blackwell, – 1993. – 212 p.
15. Hook, J.L. Gender Inequality in the Welfare State: Sex Segregation in Housework, 1965-2003 // American Sociological Review 115(5), – 2010. – p.1480-1523.
16. Parsons, T. Family, Socialization and Interaction Process / T.Parsons, R.Freed Bales. – New York: Free Press, – 1955. – 422 p.
17. Shirley, M. Ogletree Gender role attitudes and expectations for marriage // Journal of Research on Women and Gender. – 2014. – Vol.5. – p.71-82.

Redaksiyaya daxil olub:19.05.2026